

*Ой не ходи, Грицю, на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.
Солому палять і зілля варять,
Тебе, Грицуню, здоровля позбавлять.*

*Тамта одна чорнобривая,
То чарівниця справедлива!
І чарівниця і зілля знає,
Тебе, Грицуню, заздрісно кохає!*

*В неділю рано зілля копала,
У понеділок пополокала,
А у вівторок зілля варила,
В середу рано Гриця отруїла.*

*Прийшов же четвер — Гриценько умер,
Прийшла п'ятниця — поховали Гриця;
Сховали Гриця близько границі,
Плакали за ним всі молодиці.*

*І хлопці Гриця всі жалували,
Чорнобривую всі проклинали;
Нема й не буде другого Гриця,
Що 'го зігнала з світу чарівниця!*

*В суботу рано мати доню біла:
«Нащо ти, суко, Гриця отруїла?
Не знала-сь того, що зілля уміє?
Що Гриць сконає, нім когут запіє?»*

*«Ой мати, мати! Жаль ваги не має, —
Най ся Грицуню у двох не кохає!
Оце ж тобі, Грицю, за тее заплама:
Із чотирьох доцок темная хата!»*

Се було давно. Через те не знає навіть ніхто назвати місцевість, де склалася подія, про яку розказується. Хіба те одно, що в горах.

Мов у кітлі між горами, що здіймалися поважно вгору, ховалося доволі велике село.

Ліси тих гір — старі, непроглядні...

В ногах одної гори, названої «Чабаниця», до котрої і тулилося наше село, бігла гучна річка. Шумна і прудка, гонила розпінена почерез велике неповоротке каміння. Ріка та окружляє гору Чабаницю, неначеб хотіла її обіймати. Немов і до тієї-то ріки сходили з самого верху Чабаниці смереки густими рядками, одні по других. Низько в долині, вже над самою рікою, опинилися вони.

Стояли тут з розширеними зеленими крилами та шпилями, зверненими догори, і шуміли... Не як в долині здичіла ріка, голосним плескотом, гамором і гуком, але відмінно і на свій окремий лад.

Спокійно і тужливо, хвилюючись і крилато, заколисувало щось у повітрі до сну, заливаючись притім смутком. Рівно і обережно, тут тихо, там шепотом, а все в один голос, все шум і шум...

Тужливо рослося деревині по верхах.

Куди б і не глянули, все одне і те саме. Все море зелені, все одностайна колисанка, все на одно змінюється.

На *он тій* горі пнулися смереки густими рядами завзято долини вгору.

З *тієї* знов збігали, розіпнувши рамена, з розмахом вниз.

І так-то повсюди.

Хоч літом, хоч зимою, хоч погодою, хоч зливами, а все одностайність. Все одна пісня, однаковий її ритм. Однакова заколисуванка, однаковий шум.

.....
Недалеко ріки, злучаючись своїм городом з горою *Чабаницею*, стояла з обійстям і млином своїм хата далеко і широко знаної багачки, вдови *Іванихи Дубихи*.

.....
Шуміла ріка, гудів млин, шуміли сосни, а все враз; хоч вніч, хоч вдень — вони держались враз.

Зеленіли смереки, ослонюючи і окидуючи густою тінню хату славної багачки, побожної і строгої господині *Іванихи Дубихи*.

В городі її пишалися цвіти, відколи вона лише віддалася.

Пишалися в неї до пізньої осені, бо в тім вона вже за дівочих літ кохалася. А повдовівши та оставшись лиш з одною дитиною, зжилася з ними до того, що її город, хоча і коло хати не дуже вже великий, був би їй без цвітів видався гірше пустині.

Найкраще, що пишалося в нім, се були великі червоні зимуючі в землі маки, яких в цілім селі ніхто, окрім неї, не мав.

* * *

В оцім-то селі, замкненім горами, перебували одного разу, на превелике здудування мешканців, кілька день цигани. Не поодинокі, якби хто, може, думав, а цілою громадою, що прибула нараз кількома возами. Переїздячи багато міст і сіл, вертаючи в Угорщину, розложилися вони на кілька день з своїми шатрами саме тут, недалеко угорської границі, в сусідстві гори Чабаниці, трохи в віддаленні від самого села.

Мешканці, хоч і не полохливі з вдачі, затримувалися чимало тими чорними непрошеними гістьми. Здавна оповідано про них речі, які не викликали прихильності до них. Вже сама легенда, що в'язалася з ними, хоч і не всім znana, буцімто їх предки не прийняли на відпочинок Марії, що втікала з Божим дитятком і Йосифом, чинила з них якихось ворогів. До того було всім звісно, що цигани мали в різних місцях гір свої тайні криївки і сховки, звідки нападали ночами на подорожніх, грабували та вбивали їх, збагачуючись так різним добром. Потім так само загадочно, скоро і потайно, як з'являлись, зникали. Куди, як і що, — ніхто докладно не знав. Прибувши, запалювали ночами для повідомлення громади про свою присутність великі огні. Відтак по днині розлазилися селами

поодинокі. Тут — по милостиню, там — розпитуючи, чи нема кітлів до поправки, там — збираючи по горах чудотворне зілля, там — ворожачи, там — виграваючи на скрипці або цимбалах за кусень хліба або яку стару одежину... там — як сказано — нападали на подорожніх, а все з якимось поспіхом, все мов в перелеті.

З'являючись сим разом тут, в оцім селі під горою Чабаницею, просили про дозвіл задержатися з тиждень. Сього їм відмовлено, скорочуючи побут наполовину. В тих кількох днях скоїлася меж ними пригода, що не забулася так скоро. Прибуло п'ять возів, прикритих закуреним лахміттям, будою, з яких визирали відстрашаюче чорні, пелехаті голови старих і молодих циганок та дітей.

Обіч і позад возів, запряжених кіньми і віслюками, ішли цигани-чоловіки, роззираючися блискучим чорним оком цікаво округ себе.

Як сказано, розложили свої шатра недалеко села й ріки під горою Чабаницею, а зараз з самого вечора розклали великий огонь.

Третьої днини по їх приїзді знявся в однім з шатрів гамір, що не втихомирявся два дні. Якраз третьої ночі по їх приїзді привела молода Мавра, жінка теперішнього провідника циганів на ім'я Раду, на світ сина. Батько, побачивши, що дитина напрочуд біла вдалася, накинувся на нещасливу матір з лайкою, погрозою і бійкою за зраду. Стара мати нещасної, задля свого віку відповідно до звичаю найбільше шанована між циганами, хоронила її ди-

ким криком і лайкою, кидаючись вихром між нею та Раду, коли тим часом цигани-чоловіки ставали чи не всі по стороні зрадженого мужа-старшини: обезчестила цілу громаду чистої циганської крові вже першим сином, бодай би до рання не дочекала — гомоніли і проклинали водно за роз'яреним батьком і проводирем, що кипів з обиди і жажди за помстою, погрожуючи заодно п'ястуком між циганами, котрі, зібравшись коло шатра проступниці, повторяли, мов з одних уст, слова свого старшини: «Вже першим сином!..»

— Відки взяла ти ту білу собаку? — кидався від часу до часу Раду до хорої, що майже безпритомно лежала в подушках і лахмітті на возі, тулячи та ослонюючи немовля перед диким, блискучим та роз'яреним поглядом мужа, то знов німіючи з остраху перед тим, що могло би кожної хвили настулити.

Воліла вмерти, як такого дожити. Воліла вмерти, та що з того! Не отвирала нещасна уст ані на слово, умліваючи з остраху...

А він сам, Раду, старший багато від неї, пристроєний¹ в синій якийсь стрій з великими срібними гудзиками та калаталами, з посрібленою грубою палицею в руках, знаком, що він старшина оцеї тут хоч невеличкої громади, повторяв заодно одно й те саме:

— Відки взяла ти його? Але я тебе навчу, хто Раду, покажу, чия ти жінка була! — і сіпав бідну за

¹ *Пристроєний* — одягнений.

волосся, що аж стогнала. — Пожди — покажу. До трьох день не стане твоїх костей під тим шатром, а оце прокляте (і вказував притім на дитину) кину аж за третю гору. Ти гадала вийти за мене і відтак навести сором на мене і цілу мою громаду? Гинь, суко, коли не знала, яка твоя фортуна¹ і як має поводитися жінка рая². Ади!! — грозив. — Ади! якого сина по трьох роках подружжя привела! — і зареготав, сплюнувши крізь зуби. — Тільки твого щастя, що лежиш оце ще межі нами, та що батьком твоїм *Андронаті*, а мати найстарша віком в громаді, а там — і до трьох день я тебе не терпів би в своїм шатрі, хоча й так, — і, тупнувши люто ногою та сплюнувши погїрдливо наново, вийшов з шатра...

Вона зарила свої тонкі чорні пальці в волосся над низьким своїм чолом і посіпала його слабо. Заразом видобувся тяжкий стогін болю і жаль з її молодих грудей... а далі вмовкла, затулюючи болісно очі, з яких спливали гарячі сльози. Срібні великі монети, що були вплетені в її чорне волосся, зсунулися нараз самі по собі низько на чоло і надали її чорному, мов з бронзи темному лицю предивну чарівну окрасу...

.....

Ніч була літня, ясна, спокійна, і темні заліснені гори здіймалися велетами під небеса, а найвищі шпилі немов розпливалися в місячнім сяєві і прозорій нічній мряці...

¹ *Фортуна* — щастя.

² *Рай* — отаман, циган-проводир.

Раду станув між своїми циганами. Зібралися лиш самі мужчини, лежали та сиділи округ великого огню, курячи та гомонячи об тім, що сталося... Тим часом жінки та дівчата поралися оддалік коло меншого другого огню, готовлячи страву та займаючись дітьми, годуючи та укладаючись з ними до спочинку, розговорюючись не менше запальчиво над дальшою долею молодої і гарної Маври, якій завидували здавна із-за срібного та золотого намиста, яким обдарував її, вибираючи її собі за жінку, старшина Раду, і котра одинока заробляла найбільше грошей ворожінням між простим народом і панами; вона тепер, по трьох роках подружжя, привела тому своєму чоловікові *білого сина з синіми очима!*.. Тьфу!!

Як сказано, Раду станув між своїми людьми і кинув ширококрисим капелюхом об землю, не промовивши ні слова.

— Раду! — обізвався тут старий Андронаті, батько молодої двадцятилітньої проступниці. — Раду, що хочеш зробити? Я знаю, що Мавра винувата, що велить чинити наш звичай за зраду жінки, та що, як не укараємо ми її самі, її гріх чи, може, й не гірше укарає її сам. Укарає хоч зараз, а хоч в двадцять років або й пізніше, а укарати мусить. Що хочеш зробити? Мавра винувата. — І з тими словами схилився покірно перед молодим старшиною.

Раду не відповів нічого, але замість того розірвав свій синій спенцер¹ на грудях і здіймив тут з шиї малий мішечок.

¹ Спенцер — одяг на зразок жилетки.

— Зробіть місце! — гукнув. — І майте бачність!..

Цигани заворушились, роблячи мовчки місце молодому провідникові та умощуючись кругом нього цікаво і послухно. Тим часом він, мов сам цар ночі, потрясав люто і гордо головою, з якої спадало довге чорне кучеряве волосся на плечі, як ознака вільної людини. Далі сягнув рукою в мішок і, набравши з нього повну жменю блискучих червоних, кинув їх, як перед тим своїм капелюхом, до землі, кликнувши:

— Оце перший раз тому...

А повторивши те саме вдруге, кликнув дальше:

— Оце раз другий тому... А оце й раз *третій* тому, хто усуне мені за два дні зрадницю з очей, а з нею і її білу собаку!..

...Між циганами зразу затихло, але недовго; потім заворушилося, мов бренькіт самих басових струн, а далі шелест листя...

Всі знали, що в них за зраду карано дуже тяжко, але таке не бувало ще між ними ніколи, як сеї ночі: таке ні.

Скільки бійок і розбоїв не лучалося між ними! Скільки не лучалося, але щоб оце сам рай станув і наказував усунути свою жінку, платячи за те самим чистим золотом, — між ними ще не бувало. Отаке могла лиш така завзята, із зависті збожеволіла голова, як Радова, придумати.

Не знали в першій хвилі, що сказати і починати. Занадто несподівано захопила їх оця дика постанова старшини. Тому мовчали зразу.

Та недовго тривала мовчанка між затривоженими циганами. Піднявся знов з-поміж них старий батько Андронаті, високий, тонкий, бородатий циган, перший музика між ними, ба навіть і тепер зі скрипкою в руках.

— Пожди, Раду... — сказав, підіймаючи руку луватим рухом вгору. — Пожди ти, Раду. Над нами всіма є Бог, а ми всі його діти, і білі, і цигани, Раду і Мавра. Ти на її долю...

Раду отворив диким прокльоном уста, перериваючи старому, але Андронаті говорив далі:

— Ти, Раду, був один син у свого батька, старшини в Семиграді, а Мавра одна дитина в мене, славного музики Андронаті з пусти¹ — і ви побралися. І тому в мене ти те саме, що Мавра, а Мавра, що ти. Не дам я Мавру усунути або стратити, як ти оце хочеш, хоча знаю, що наші звичаї велять за всяку зраду чоловічу чи жіночу гостро судити. Не дав би я і тебе збавити, якби се хто хоч би і правно зажадав. Будемо Мавру інакше судити, по-доброму, людському. Даруй їй лише ще днів три між нами, оце просить в тебе для себе батько Андронаті! — І, сказавши се, вклонився перед молодим ще старшиною.

— Зрадниця вона чільна, бодай би до рання не діждала! — вирвалося знов дико з кипучих грудей роз'яреного мужа.

— Може, й не дочекає, — обізвався старий Андронаті. — Ти вже надто наважився на її життя. Віддай, вона відійде навіки сама від нас, а золоті дука-

¹ Пуста (пушта) — степ в Угорщині.

чі твої остануться тобі.

— Нехай іде, нехай іде! — піднялося гомоном між циганами. — Сорому нам наробила. Зараз першим сином, першою дитиною. А що далі буде? Надвір з нею, сама собі дорогу указала! — крикнув один голос з гурту. — Надвір!

— Ні, вбити, щоб і з другим таке не зробила! — сичав Раду. — Вбити!

— За три дні не стане Маври між вами, — обізвася знов Андронаті. — Її доля порішена вже самою дитиною, яку ви розшарпали б на кусні, коли б Мавра й остала між нами. Кожде б її било. А так... вона уступиться з-поміж вас і Раду з-перед очей.

— Сам уб'єш? — обізвася вдруге один голос з гурту, голос товариша Андронаті — цимбаліста.

— Сам.

— То бери золоті!

— Ні, вам їх лишаю. Годуйтеся ви ними. Ви всі молодші від мене. Мені їх не треба. Мавра віднині так, як не моя вже. Мені їх не треба. Свого хліба для себе і для своєї жінки я найду. — І висунув гордим рухом скрипку вперед себе, погрозивши п'ястком до молодшого від себе старшини.

— А щеня твоєї доньки? — спитав той, випрямовуючись гордо та блиснувши ненависним оком на неустрашимого тестя. — Мені його не треба. Уб'ю, затопчу, як гадя!..

— Ним не журися. Я беру його на себе. Воно... — нараз він тут урвав. Між ними, ніби мара, виринула з котрогось шатра стара мати Маври. Страшна,

пелехата, з намистом срібняків на грудях, що замерхтіли в місячнім сяєві. Виринувши, вона кинулась відразу до ніг Раду і Андронаті.

— Простіть Маврі, як згрішила, не губіть молоді, бийте, побивайте, але жити дайте! — заголосола розпучливим голосом, розпростерши, благуючи, рамена. — О Мавро, Мавро, що ти накоїла? Що тебе постигло? Яким вітром ворожим обвіяло? З котрої сторони? В долах чи в горах? Мавро, доню моя... серце моє... Мавро! — кричала не своїм голосом. — А я тебе, доню, в місячнім світлі зіллячком змивала, для тебе чи не кожної ночі доброї долі благала. Дрібною дитиною я тебе медом годувала, від злих очей... доки не віддалася... як від огню... зберігала. А прийшов лихий час і з ним твій ворог... і ось що... ой, рятуйте, змилюйтеся... хоч кілька день мені її дайте... хоч до пусти... дозвольте довести, потім вбивайте та й враз зо мною... — і бухнула головою до землі.

— Уступися, стара! — кликнув Андронаті. — Чого тут прилізла?.. Щоб побили? Вже забула? Не числи багато на свою сиву голову. Геть, кажу, звідси. Геть з-поміж чоловіків, не видиш — рада? Тепер Раду і люди судять. Скажи посліднє слово, поки я своє скажу! — звернувся знов до старшини. — Позволь Маврі хоч з чотири дні межі нами прожити, та щоб настільки піднялася, аби її батько востаннє між вами всіма їй заграв. Між вами... попрощав. Відтак... хоч... прости, хоч роби, що твоя воля, начальнику. — І тут, як недавно, з покорою знов схилився.

— Не прощу я Маврі, я її більше на очі бачити не хочу. Життя між нами не буде! — обізвався завзято Раду. — Сама завинила...

— Сама... сама... — пішов півголосний підлесливий гомін від циганів. — Сама, одна вона!

— Се твоє посліднє слово, Раду? — спитав Андронаті, а стара мати заголосила наново, заривши руки в сиве волосся.

— Посліднє.

І знов повторив те саме, що вперше, кинувши жменю червоних золотих об землю.

— Се перший раз тому...

— Се другий раз тому...

— Се третій раз тому, хто увільнить мене яким-будь способом за чотири дні від проклятої зрадницьі. Чули моє слово?

— Чули.

Піднявся тепер на ті слова з свого місця музика Андронаті. Піднявся і глянув дивним оком округ себе. Страшний огонь горів в тих чорних блискучих очах.

Посунув скрипку під паху і сказав:

— Я йду. Позавтра ввечері верну. Будемо знов разом. Будьте здорові.

А до жінки, що з жалю на землі неначе з розуму сходила, нахилившись, гукнув:

— Чого божеволієш? Іди до Маври. Ніхто її не сміє діткнутися, позавтра вечором уступиться з-поміж нас, а ти відповідаєш мені за неї. Я йду і прийду. Позавтра ввечері всі тут, як нині, кругом зберіться — і

ждіть, Андронаті зі злом не верне. Тим часом радьте, хто збере золоті червоні за Мавру з-поміж вас. Я йду...

І пішов...

.....

Третього вечора вернув.

Знов кружок циганів в різних позах. Між ними Раду. Блідий і неспокійний, як демон. Перед хвилиною бився з старою матір'ю хорої своєї жінки, що витрутила його з шатра Маври.

Нечувана річ між циганами, щоб жінка підіймала руку на чоловіка, та ще і мати Маври! Зрадниці тої!

Але він їх усіх навчить. Усіх. Старих і молодих. Зрадницю ще і боронити? Та він її навчить. Стару і...

...Надійшов між них, як он тут сиділи, Андронаті з скрипкою.

Скрипку віддав товаришеві — цимбалістові, що прийшов враз з ним, а сам вийняв велику банькувату пляшку з горівкою і поставив в кружок між цигани.

— Пийте щиро, браття! — кликнув. — Пийте і не жалуйте. Нині Андронаті прощається з своєю Маврою, то зятяйте вечір! Мавро! — крикнув і гримнув п'ястуком в груди. — Мавро! — А з раптового жалю в нього аж голос задривав. — Не годна ти, зозуле, ще між нас вступити... Та ти там не сама. Коло тебе мати і всі жінки ваші, мої брати... Щоб не знала вона, що завтра її послідня днина між нами. Але Андронаті (говорив далі, звертаючись знов до шатра), зозуле, з тобою перед своїми товаришами і

твоїм чоловіком, старшиною, прощається, щоб затирили. — І його голос знову задрижав, усувався. — До вогню докиньте смеччини, — гукнув, ніби додаючи тим словом певності голосові, — щоб, розпалившись, грав на всю гору світлом, палахкотів, розказував: Мавра з циганами прощається. Пийте і не жалуйте! Жару роздувайте, полум'я змагайте¹, щоб далеко Мавриній душі вже від сьогодні світило. Пийте, браття! Пийте, Андронаті-музика просить. Пийте, не жалуйте. Хто знає, де опинимось незадовго... і чи Андронаті буде ще між вами. Не стане Маври між вами... Не стане і Андронаті бід... Все... як що кому судилося. Її доля гарно укладалася... пийте!!

І ходить Андронаті і просить... наливає, а сам ніби забуває собі доливати. Лиш все сльози долоною з очей утирає.

Раду лежав на землі, підперши голову на лікоть, і, затаївшись, не обзивався, мов був сам один-одніський на місці.

Він вихилив перший раз по раз горівки, поданої йому Андронаті з срібного малого пугарика², що переходив з родини в родину, як річ незвичайно почитувана, і задумався тепер над Маврою. Був як не при умі. Що йому тепер з неї? Її серце брехливе. Як її брав... впевняла, що любила, а пізніше зрадила його... Та ще й поза громадою. І вже він догадується з ким... Там, в малім угорськiм місті,

¹ Полум'я змагайте — роздмухуйте полум'я.

² Пугарик — чарочка.

недалеко пусти, куди вони часом заходили... і де часто її батько скрипкою гроші заробляв, а вона во-рожила і співала до скрипки, а часом і гуляла... Там був один молодий боярин, що за циганську музику грубі гроші сипав... а часом з другими на коні... по-при їх шатра вихром в пусту гнав. З ним. Та він вже про неї не стоїть. Нехай, що вона й гарна, нехай, що найліпше вміє ворожити — хоча така молода — хоча й дочка славного між циганами Андронаті — йому вона вже не жінка. Кинув червоними золо-тими межи свої люди, нехай зроблять з нею, що схотять. Уб'ють або викинуть десь. Йому байдуже. Щоб лиш пімста була, щоб з очей пішла. Жива чи мертва — байдуже. Інакше — до доброго між ними не прийде. А через неї він свою громаду не кине... щоб її не бачити. Значить, вона мусить йому з очей уступитися. Яким способом?.. Все одно. Вона йому вже байдужа. Хіба б... щоб її ще бив... а впрочім, вона йому байдужа...

Байдужа? При тій думці його похмурий погляд, мов злодій, нечаяно закрався на шатро, де була ви-новниця, і проникливе впивався в нього.

Байдужа?

Проклята! Зрадила. Його зрадила. Першого старшину між циганськими громадами зрадила.

Вкруг нього люди пили і гомоніли. Про Мавру заодно і про нього. То єдналися в поглядах, то спе-речалися. Тут і там мішалися і жінки. Він мусив з ними пити, хоча в його душі щось гірке горіло, мов руда висохла смереччина, що, докидувана в огонь,

тріщала...

Так і в його грудях горіло. Але при всім мусив бути.

Востаннє мусив все зробити. Для себе, для людей і Андронаті, якого люди дуже шанували.

Нараз рух.

Андронаті востаннє іде кругом і частує трунком, розливає, не щадить ні краплі, майже кождому переливає — а відтак притягає скрипку.

Врешті стає на ноги.

— Люди! — гукнув. — Цимбали, сопівки в руки, а хто зо мною, то і скрипку. Мавро! — звернувся до шатра, де була дочка. — Мавро! Прощайся з Раду. Завтра о тій порі не будеш нашою, — і потягнув смиком. Відтак, схиливши голову низько над скрипкою, неначе учув там в ній для себе потайний окремиий голос з її наказуючого нутра, і — заграв.

Сипав жалем.

Плакали скрипки, дзвеніли цимбали, дрижали сопілки, а над всіма царювала одна-одніська струнка Андронатової скрипки. О, та скрипка! Зойком кидалася, голосом блукаючи, сумом розливалася, між циганів рвалася та про Мавру, Раду все оповідала.

І знов жаль...

Мов ніжна бджілка жалілася, дрижала. Металася, впивалася, викликувала тугу зі смутком і розпливалася горем.

Андронаті грав дойну.

— Мавро! — кричав розпучливо від часу до